

*Grzegorz Bywalec**

ROZWÓJ REGIONALNY INDII PO REFORMACH Z LAT 1991–1992

WPROWADZENIE

W latach 1991–1992 Indie rozpoczęły wdrażanie szerokiego programu reform liberalizujących i deregulujących gospodarkę oraz decentralizujących państwo. Ich efektem było duże przyspieszenie wzrostu gospodarczego, które sprawiło, że kraj ten stał się pod koniec pierwszej dekady XXI wieku czwartą potęgą gospodarczą świata – po USA, Chinach i Japonii. Znacząco unowocześniła się indyjska gospodarka, co wyraża się w szybkim rozwoju przemysłu oraz – przede wszystkim – usług. W obu tych sektorach najwyższą dynamikę wykazują nowoczesne działy, związane z elektroniką, mechaniką, informatyką, biotechnologiami, budownictwem, transportem, usługami finansowymi czy telekomunikacyjnymi. Indie zaliczają się już do najważniejszych światowych centrów rozwoju gospodarczego (Liberska, 2013).

Wysokie tempo wzrostu PKB oraz istotne zmiany sektorowo-działowe w jego wytwarzaniu musiały wpłynąć także na przekształcenia struktury regionalnej indyjskiej gospodarki. A zagadnienia regionalne mają w gospodarce Indii wyjątkowo duże znaczenie, gdyż korelują z ogromnym zróżnicowaniem terytorialnym kraju pod względem demograficznym, etnicznym, religijnym i społecznym. Różnice te – jak pokazuje historia – rodziły wiele konfliktów w indyjskim społeczeństwie i to niejednokrotnie bardzo krwawych. W ich efekcie pojawiały się nawet dążenia separatystyczne niektórych regionów i grup etnicznych, znacząco utrudniające funkcjonowanie państwa, a niekiedy nawet zagrażające jego rozpadem.

* Zakład Azji Wschodniej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego.

Najlepszym antidotum na indyjskie napięcia społeczne jest odpowiednia polityka regionalna, czyli takie ukierunkowanie rozwoju, aby nie zwiększały się, lecz malały przestrzenne dysproporcje w poziomie rozwoju gospodarczego. Będzie to prowadzić do zmniejszania różnic w warunkach życia ludzi, a w wyniku tego problemy etniczne, kulturowe i religijne zejść na dalszy plan.

Kwestie regionalne nabierają szczególnie dużego znaczenia w okresie dynamicznych przemian i wysokiego tempa wzrostu gospodarki, a więc w takich okolicznościach, jakie powstały w Indiach po rozpoczętych w 1991 r. reformach gospodarki i państwa.

Wychodząc z powyższych przesłanek, w tym artykule podjęto próbę zbadania wpływu reform z początku lat 90. XX w. na układ przestrzenny indyjskiej gospodarki. Jego celem jest uzyskanie odpowiedzi na pytania: jak w okresie niespełna dwóch dekad dynamicznego rozwoju zmieniała się geografia gospodarcza Indii, czy reformy sprzyjały zmniejszaniu regionalnych dysproporcji ekonomicznych, czy też je powiększały i jak należy oceniać te zjawiska?

1. PRZESŁANKI, ISTOTA ORAZ MAKROEKONOMICZNE EFEKTY REFORM

Podstawę ustroju politycznego i organizacji powstałego 15 sierpnia 1947 r. państwa indyjskiego stanowi konstytucja uchwalona w dniu 26 listopada 1949 r. (weszła w życie 26 stycznia 1950 r.). Na jej mocy Indie stały się państwem demokratycznym – republiką parlamentarną o strukturze federacji – unią stanów.

Jeżeli chodzi o ustrój gospodarczy, to miała to być gospodarka rynkowa, ale z bardzo rozwiniętym sektorem państwowym opartym na centralnym, pięcioletnim planowaniu. Model ten został nazwany „indyjskim socjalizmem”. U jego podstaw leżały, w wymiarze ideowym: teoria Johna M. Keynesa oraz program brytyjskiej Partii Pracy, a w praktycznym: doświadczenia amerykańskiego New Dealu oraz radzieckiej industrializacji lat 30. (Chandra i in., 1999, s. 341).

Przyjęto założenie, że indyjska gospodarka będzie wysoce samowystarczalna, czyli oparta przede wszystkim na własnych zasobach kapitałowych i ludzkich. Takie podejście zostało podyktowane w decydującej mierze sytuacją geopolityczną Indii, tj. sąsiedztwem dwóch dużych i wrogich państw, czyli Pakistanu i Chin, a także nasilającą się w skali światowej zimną wojną, utrudniającą rozwój wymiany handlowej i przepływy kapitałów. Ponadto indyjskie elity polityczne i gospodarze obawiały się powrotu pod płaszczykiem inwestorów byłych brytyjskich kolonialistów i rekolonizacji kraju. Z tych to głównie powodów za priorytet w indyjskiej gospodarce uznano rozwój przemysłu państwowego (głównie ciężkiego). Jego uzupełnieniem miało być rzemiosło (małe i średnie przedsiębiorstwa prywatne), którego ważną funkcją – obok produkcji dóbr i usług – było tworzenie dużej liczby miejsc pracy, szczególnie dla licznej migracji ze wsi (Betz, 2007, s. 46; Meredith, 2009, s. 77–78).

Taka autarkiczna i scentralizowana wersja „socjalizmu indyjskiego” nie zaowocowała jednak szybkim i harmonijnym rozwojem gospodarczym. Przeciwnie, tempo wzrostu gospodarczego Indii w pierwszych trzech dekadach niepodległości było niewysokie, np. znacznie niższe niż w wielu krajach Azji i to zarówno socjalistycznych (Chiny, Wietnam Płn. i Korea Płn.), jak i kapitalistycznych (Japonia, Korea Płd., Tajwan, Malezja, Tajlandia, Iran, Turcja i Pakistan). Efektem tego był spadający udział Indii w PKB Azji; obniżył się on z 22,6% w 1950 r. do 12,1% w 1980 roku (Acharya i in., 2006, s. 124; Bywalec, 2010).

Rządy indyjskie podejmowały wielokrotnie próby przyspieszenia rozwoju gospodarczego, ale odbywało się to zazwyczaj przez zwiększanie interwencjonizmu państwa, centralizacji zarządzania i zaostrzania dyscypliny finansów publicznych. Nie dawało to jednak – poza krótkookresowymi – pożądaných efektów w postaci zwiększenia dynamiki rozwojowej. Sytuację komplikowały dodatkowo liczne konflikty etniczne i religijne wewnątrz kraju oraz nieprzyjazne relacje z sąsiadami, a szczególnie wojny z Chinami (1962) oraz z Pakistanem (1965 i 1971–1972). Wszystko to wymagało przeznaczenia znacznych środków finansowych państwa na bezpieczeństwo publiczne, zbrojenia i utrzymanie licznej armii, a więc uszczuplenia wydatków cywilnych.

Istotniejsze działania stymulujące rozwój gospodarczy zaczęto podejmować dopiero w latach 80. ubiegłego wieku, po śmierci Indiry Gandhi (1984) i objęciu funkcji premiera rządu federalnego przez jej syna Rajiva Gandhiego. „Technokratyczny” rząd Indyjskiego Kongresu Narodowego (IKN) pod kierunkiem R. Gandhiego podjął próbę zatrzymania, a następnie odwrócenia niekorzystnych tendencji. Miało to nastąpić głównie przez liberalizację i deregulację gospodarki.

Próba reform liberalizujących gospodarkę w drugiej połowie lat 80. nie spotkała się jednak z przychylnością dużej części aparatu gospodarczego oraz partii politycznych. Liberalizacja i deregulacja gospodarki znacząco zmniejszała wpływy licznej, zbiurokratyzowanej oraz niewiarygodnie skorumpowanej administracji wszystkich szczebli, gdyż odbierała jej najbardziej lukratywną część władzy, jak udzielanie licencji, politykę kadrową, podział dotacji itp. Wbrew pozorom, reform nie wspierały niektóre kręgi prywatnego biznesu, gdyż w dopuszczeniu na rynek obcego kapitału i towarów upatrywały zwiększenie konkurencji i tym samym pogorszenie swojej często monopolistycznej sytuacji. Przeciwno reformom wystąpiła także część polityków. Lewa strona sceny politycznej (gł. partie komunistyczne – będące często przysłowiowym „języczkiem u wagi”) uważała liberalizację gospodarki za zdradę „indyjskiego socjalizmu” uderzającą w biedną, a także liczną część społeczeństwa i równoczesne bogacenie się warstw zamożnych. Partie prawicowe, a szczególnie rosące w siłę ugrupowania nacjonalistyczne (hinduistyczne), w liberalizacji i otwarciu gospodarki dopatrywały się zaś zagrożenia interesów indyjskich (Bywalec, 2003).

Równocześnie z narastającymi trudnościami gospodarczymi nasiliły się – jak nigdy dotąd – konflikty etniczne i religijne (m. in. w Punjabie, Assamie, Tamil Nadu, Gujaratcie, Maharashtrze, Kashmirze), których skala zagrażała integralno-

ści terytorialnej państwa. W kraju rosło niezadowolenie, co znalazło odzwierciedlenie w wynikach wyborów parlamentarnych w listopadzie 1989 r., które wygrała koalicja partii centro-prawicowych, a przegrał rządzący Indyjski Kongres Narodowy (R. Gandhi przestał być premierem).

Zwycięska koalicja wyborcza ze względu na swoje wewnętrzne konflikty nie była jednak w stanie sformułować spójnego programu gospodarczego. Efektem tego było dalsze pogłębianie się chaosu w funkcjonowaniu państwa i szybkie pogarszanie sytuacji gospodarczej. Trudności pogłębiały wydarzenia międzynarodowe początku lat 90., a szczególnie rozpad ZSRR – głównego partnera gospodarczego Indii, duży wzrost cen ropy naftowej w wyniku wybuchu „pierwszej wojny amerykańsko-irackiej”, a także spadek transferów pieniężnych od Indusów pracujących w regionie Zatoki Perskiej. Indie znalazły się na granicy bankructwa finansowego i musiały korzystać ze znacznych kredytów Międzynarodowego Funduszu Walutowego, które były uwarunkowane m.in. podjęciem reform rynkowych i deetatyzacji gospodarki (Kapila, 2005, s. 264–265; Hauf, 2009).

Narastające w galopującym tempie trudności gospodarcze rodziły wielkie niezadowolenie społeczne i po niespełna półtora roku doprowadziły do kolejnego, większego niż poprzednio, kryzysu politycznego i przedterminowych wyborów parlamentarnych (w maju i czerwcu 1991 r.). W trakcie kampanii wyborczej został zabity R. Gandhi. Wyniki wyborów znacznie zmieniły scenę polityczną – najwięcej głosów uzyskał teraz Indyjski Kongres Narodowy. Przewaga IKN nie była jednak na tyle duża, aby był on w stanie utworzyć rząd większościowy. Powstał więc rząd mniejszościowy Indyjskiego Kongresu Narodowego wspomagany przez niektóre małe ugrupowania polityczne (gł. regionalne), a na jego czele stanął S.P.V. Narashima Rao.

Rząd premiera Narashimy Rao szybko przygotował i rozpoczął wdrażanie programu reform, zwanych „nową polityką ekonomiczną”. Twórcą tego programu był Manmohan Singh – minister finansów, który w 2004 roku, po ponownym – po kilkuletniej przerwie – zwycięstwie Indyjskiego Kongresu Narodowego objął stanowisko premiera rządu federalnego. Sytuacja powtórzyła się po wyborach w 2009 roku – M. Singh pozostał nadal na czele rządu. Reasumując, rok 1991 można uznać za przełomowy dla indyjskiej gospodarki i w ogóle dla historii Indii; kraj ten wszedł w nową fazę rozwojową. Najważniejszymi elementami „nowej polityki ekonomicznej” były (Bywalec, 2003; Mohanty, 2011; Tandon, 2012):

- Ograniczenie roli państwa w gospodarce przez zmniejszenie zakresu licencjonowania działalności przedsiębiorstw. Już w 1991 r. zniesiono m.in. obowiązek uzyskiwania licencji w przemyśle z wyłączeniem 18 gałęzi ważnych dla bezpieczeństwa państwa. W następnych latach liczba gałęzi objętych licencjami systematycznie malała – do 5 pod koniec pierwszej dekady bieżącego stulecia. Dwie gałęzie pozostają w wyłącznej kompetencji rządu federalnego, tj. przemysł związany z energią atomową i transportem kolejowym.

- Rozpoczęcie prywatyzacji wielu, zazwyczaj do tej pory nieefektywnych przedsiębiorstw i dopuszczenie do tych procesów kapitału zagranicznego, który mógł nabywać bez państwowych zezwoleń, czyli na warunkach rynkowych, większościowe pakiety akcji w wyłączonych spod licencjonowania firmach. Od 1992 r. fundusze zagraniczne mogły inwestować na indyjskich giełdach papierów wartościowych, w tym celu m.in. obniżono podatek od zysków kapitałowych. Wprowadzono i wydłużano „wakacje podatkowe” dla inwestorów bez względu na ich pochodzenie. Dopuszczono do działalności także instytucje oparte na partnerstwie publiczno-prywatnym, szczególnie w sektorze usług.
- Koncentrowanie polityki gospodarczej państwa na selektywnym wspieraniu tych działań, które pozwalają na szybkie unowocześnianie gospodarki i czynienie jej bardziej konkurencyjną. Dotyczy to przede wszystkim nowoczesnych gałęzi wysokich technologii. Priorytetem stał się rozwój przemysłu i usług informatycznych oraz telekomunikacyjnych i finansowych, w rozwoju których można wykorzystać bogate zasoby rodzimego kapitału ludzkiego i w ten sposób uzyskiwać w tych dziedzinach przewagi konkurencyjne w skali międzynarodowej.
- Odejście od ścisłej regulacji państwowej w eksporcie i imporcie oraz obniżanie ceł importowych, co pozwoliło na wejście Indii na międzynarodowe rynki towarów, usług i kapitału. Już w budżecie na rok 1991–1992 zredukowano maksymalną stawkę celną z ponad 300% do 150%. Kolejne redukcje ceł miały miejsce w następnych latach, aż do 10% pod koniec pierwszej dekady bieżącego wieku.
- Rozwijanie rynku finansowego. W 1991 r. rozpoczęto reformy indyjskiego systemu finansowego. Szczególną uwagę zwrócono na potrzebę rozwoju instytucji oraz regulacji prawnej rynku finansowego. Indyjski rynek finansowy został otwarty dla zagranicznych inwestorów. Znacząco zwiększono autonomię systemu bankowego i otwierano rynek pieniężny dla banków zagranicznych. Zdevaluowano rupię i stopniowo rozszerzano jej wymienialność.
- Rozpoczęcie – w ślad za reformą ustroju terytorialnego państwa – uzdrawiania systemu finansów publicznych oraz ich decentralizacji, polegającej na zwiększeniu roli stanów oraz jednostek nowo tworzonego samorządu terytorialnego w gospodarowaniu środkami publicznymi. Rozpoczęto prace nad przebudową budżetu państwa, a szczególnie jego strony dochodowej. Stopniowo upraszczano system podatkowy m.in. przez zastępowanie zróżnicowanych regionalnie podatków obrotowych przez podatki od wartości dodanej (VAT).

Do zestawu reform gospodarczych należy dodać bardzo ważną dla przyszłego rozwoju państwa i gospodarki reformę ustroju terytorialnego, tj. zwiększenie kompetencji stanów oraz, co najważniejsze, wprowadzenie – na mocy poprawek do konstytucji Indii nr 73 i 74 z 1992 r. – demokratycznych samorządów lokalnych

(1–3 szczebli, w zależności od stanu). Poprawka 73 dotyczyła ustroju lokalnego na wsiach, poprawka 74 zaś ustroju miast. Obie weszły w życie w pierwszej połowie 1993 roku. Utworzenie demokratycznego samorządu lokalnego w Indiach uznaje się za największe przedsięwzięcie decentralizacyjne na świecie¹. Według wyników spisu ludności w 2001 roku – pierwszego po ukształtowaniu samorządu terytorialnego – na szczeblach lokalnych (poniżej stanów) funkcjonowały: 593 dystrykty (*zilla parishads* i inne), 5564 jednostki pośrednie – subdystrykty (*blocs, talukas panchayats* i inne), 640 tys. samorządów wiejskich (*gram panchayats*) oraz 5261 samorządów osiedlowych i miejskich różnej wielkości (Bose, 2001, s. 3).

Reforma ustroju terytorialnego współgrała z „nową polityką ekonomiczną”, wzajemnie się uzupełniały i stymulowały. Z tych to względów spotkały się z dobrym przyjęciem na świecie oraz zyskały wielu zwolenników w kraju, szczególnie w kręgach ludzi młodych, wykształconych i przedsiębiorczych.

Rezultatem reform ustrojowych państwa i gospodarki było wyraźne ożywienie indyjskiego życia gospodarczego. Charakterystyczne dla okresu „indyjskiego socjalizmu” roczne przyrosty PKB na poziomie 3–5% zostały znacznie przekroczone. Kształtowanie się tego tempa po 1991 r. przedstawiają wskaźniki w tabeli 1².

Jak wynika z tabeli 1, po 1991 r. obserwuje się duże przyspieszenie wzrostu gospodarczego Indii. Przyrosty PKB na poziomie 5–9% rocznie należy uznać za bardzo wysokie. Indie znalazły się w gronie najszybciej rozwijających się gospodarczo krajów świata. Ograniczenie nadzoru państwowego nad gospodarką oraz procesy demokratycznej decentralizacji zaowocowały olbrzymim rozwojem inicjatyw gospodarczych i otwarciem kraju na import towarów i technologii. Do kraju zaczęły napływać kapitały zagraniczne, wracali emigranci i tu zakładali swoje przedsiębiorstwa. Rozwojowi przedsiębiorczości i ożywionym kontaktom z zagranicą sprzyjały rzesze młodych fachowców, których wielkim atutem jest znajomość języka angielskiego i reguł gospodarki wolnorynkowej. Szybko zaczęła powiększać się klasa średnia i to ona właśnie stała się lokomotywą przemian gospodarczych i społeczno-kulturowych, szczególnie na poziomach lokalnych. Głównie dzięki dynamicznemu wzrostowi liczebnemu klasy średniej i jej zamożności Indie zamieniają się w wielki rynek konsumpcyjny, co pobudza do inwestowania i przyciąga kapitał zagraniczny (Meredith, 2009, s. 202–204; Rothermund, 2008, s. 196–205).

Dane w tabeli 1 wskazują, że wysokie tempo wzrostu gospodarczego nie było jednak regułą, w niektórych latach (szczególnie 1997–1998 i 2002–2003) można obserwować jego znaczące spadki. Ta pierwsza sytuacja jest w decydującej mierze efektem kryzysu gospodarczego, jaki dotknął bliskie Indiom kraje Azji

¹ Historię, przesłanki oraz szczegółową procedurę wdrażania samorządności lokalnej w Indiach w latach 90. XX w. dokładnie opisują Joshi i Narwani (2002). Z uwagi na ograniczone rozmiary artykułu zrezygnowano z bliższej prezentacji tej wielkiej reformy ustrojowej.

² Należy wyjaśnić, że we wszystkich tabelach, a często także w tekście przyjęto taki sposób zapisu lat gospodarczych, jaki istnieje w indyjskiej statystyce. Lata gospodarcze nie pokrywają się z latami kalendarzowymi. Rok gospodarczy w Indiach rozpoczyna się 1. kwietnia, a kończy 31. marca roku następnego (stąd np. zapis 1991–1992).

Tabela 1. Tempo wzrostu gospodarczego Indii w latach 1991–2012 – roczne przyrosty PKB (w proc., ceny stałe)

Lata	Wzrost PKB ^a	Lata	Wzrost PKB
1991–1992	1,4	2001–2002	5,8
1992–1993	5,4	2002–2003	3,8
1993–1994	5,7	2003–2004	8,5
1994–1995	6,4	2004–2005	7,5
1995–1996	7,3	2005–2006	9,6
1996–1997	8,0	2006–2007	9,3
1997–1998	4,3	2008–2009	6,7
1998–1999	6,7	2009–2010	8,4
1999–2000	6,5	2010–2011	8,4
2000–2001	4,3	2011–2012 ^b	6,9

^a w przypadku różnych danych dla poszczególnych lat przyjmowano wskaźniki pochodzące z najnowszych źródeł, ^b wstępne szacunki.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Economic Survey 2007-08*, s. A-5, w: <http://indiabudget.nic.in/es2007-08/tables.htm>, oraz *Economic Survey 2011-12*. s.2, w: <http://indiabudget.nic.in> (data dostępu: 18.01.2013).

Południowo-Wschodniej w latach 1997–1998, a także amerykańskich sankcji ekonomicznych w odpowiedzi na indyjskie próby z bombą atomową (Rothermund, 2008, s. 82). Natomiast na drugie załamanie (2002–2003) istotnie wpłynęło wyjątkowe skumulowanie niekorzystnych warunków pogodowych i to na dużych obszarach kraju (susze na przemian z powodzią), które spowodowały spadek produkcji rolnej o ok. 6% (Hauff, 2009). Wspomnieć trzeba także o skutkach wcześniejszych (2001 r.), wyjątkowo silnych trzęsień ziemi, szczególnie w zachodniej części kraju. Obniżenie wskaźnika wzrostu PKB w roku 2008–2009 należy przypisać przede wszystkim kryzysowi gospodarczemu w USA i Europie, który pośrednio – przez rosnące powiązania handlowe i inwestycyjne z zagranicą – dotknął także Indie.

Wysoka dynamika rozwoju gospodarczego w przekroju całego okresu indyjskiej transformacji przyniosła ze sobą istotne przeobrażenia struktury gospodarczej, co przedstawiają wskaźniki zawarte w tabeli 2.

Z danych tabeli 2 wynika, że w okresie 1991–2011 nastąpiły duże zmiany w strukturze wytwarzania PKB, świadczące o dynamicznym rozwoju i modernizacji indyjskiej gospodarki. Polegają one przede wszystkim na szybkim obniżaniu się udziału sektora I (rolnictwo i pokrewne działy), stabilnym udziale sek-

Tabela 2. Struktura tworzenia PKB Indii według sektorów gospodarki (ceny stałe)

Lata	PKB = 100,0 proc., w tym:		
	Rolnictwo	Przemysł	Usługi
1990–1991	29,6	27,7	42,7
2000–2001	22,3	27,3	50,4
2010–2011	14,5	27,8	57,7

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Economic Survey 2011-12*, s. 8 (<http://indiabudget.nic.in> – data dostępu: 20.02.2013 r.).

tora II (przemysł, budownictwo, rzemiosło) oraz wyraźnym rozwoju sektora III (usług). Sektor III stał się głównym nośnikiem indyjskiego przyspieszenia gospodarczego (Jodhka, Prakash, 2011)³. Znamienne jest, że w historii Indii nie było takiego okresu, aby największym sektorem gospodarki był przemysł. W pierwszych latach niepodległości w tworzeniu PKB dominowało rolnictwo, a od drugiej połowy lat 70. – usługi. Można twierdzić, że gospodarka indyjska nie przeszła w sposób klasyczny – jak w większości krajów – przez fazę industrializacji, lecz z fazy agrarnej weszła w fazę postindustrialną, czyli fazę serwicyzacji.

2. REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE WZROSTU GOSPODARCZEGO

Można postawić hipotezę, że przyspieszenie gospodarcze po reformach pierwszych lat 90. minionego wieku, wyrażające się wysokimi wskaźnikami wzrostu PKB oraz znaczącymi zmianami jego struktury, nie miało jednakowego tempa w poszczególnych regionach Indii. Przemawia za tym istniejący dotychczas historycznie ukształtowany rozkład przestrzenny gospodarki, a szczególnie nierównomierne rozmieszczenie bazy surowcowej i infrastruktury oraz duże zróżnicowanie warunków gospodarowania w poszczególnych regionach kraju – geograficznych, klimatycznych, etnicznych i demograficznych tak dużego państwa, jakim są Indie (ok. 3,3 mln km²). Należy zatem przyjrzeć się bliżej tym kwestiom i spróbować zweryfikować przyjętą hipotezę.

³ Znaczący spadek udziału sektora I w PKB Indii jest efektem nie tylko wysokiego tempa rozwoju sektora II i III, ale również niskiej dynamiki jego rozwoju. Można mówić wręcz o zaniedbaniu sektora rolnego ze strony rządu federalnego i/lub niektórych rządów stanowych. Indyjscy ekonomiści niemal jednoznacznie podkreślają, że od czasu „zielonej rewolucji” w latach 60. ubiegłego stulecia, która objęła głównie północno-zachodnie obszary Indii, w rolnictwie tego kraju nie nastąpiły poważniejsze zmiany modernizacyjne (Mohanty, 2011; Antahal, 2009).

2.1. DYNAMIKA WZROSTU GOSPODARCZEGO STANÓW

Analiza przestrzennego zróżnicowania wzrostu gospodarczego w Indiach zostanie przeprowadzona na podstawie podziału kraju na stany, stanowiące drugi (regionalny) szczebel struktury administracyjnej kraju. Obecnie (2013 r.) Indie składają się z 28 stanów, Narodowego Terytorium Stołecznego Delhi (National Capital Territory of Delhi – Delhi NCT) oraz sześciu tzw. terytoriów unijnych (związkowych) bezpośrednio podporządkowanych władzom centralnym. Należy dodać, że liczba stanów nie jest wielkością stałą i wielokrotnie się zmieniała⁴.

Indyjskie stany są – jak w żadnym państwie federalnym na świecie – bardzo zróżnicowane pod względem obszaru i ludności. Trzy największe stany mają powierzchnię powyżej 300 tys. km² (Rajasthan – 342,2 tys., Madhya Pradesh – 308,1 tys. i Maharashtra – 307,7 tys.), natomiast obszary najmniejszych stanów nie przekraczają 10 tys. km² (Goa – 3,7 tys., a Sikkim – 7,1 tys.).

Podobnie wygląda rozmieszczenie ludności. Według spisu demograficznego z 2011 r., na ogólną liczbę ludności Indii 1210 mln, najludniejszy stan Indii – Uttar Pradesh zamieszkiwało prawie 200 mln osób, a w pięciu najmniejszych stanach liczba mieszkańców nie przekraczała 2 mln (Sikkim – 0,6 mln, Mizoram – 1,1 mln, Arunachal Pradesh – 1,4 mln, Goa – 1,5 mln, Nagaland – 1,9 mln). Na obszarze Narodowego Terytorium Stołecznego Delhi mieszkało 16,8 mln osób, a ludność sześciu terytoriów związkowych liczyła łącznie 3,3 mln (*States Census 2011*).

Tak ogromne obszarowo-demograficzne zróżnicowanie stanów nie jest racjonalne zarówno z politycznego, jak i ekonomicznego punktu widzenia. Znacząco utrudnia ono organizację i funkcjonowanie całego systemu administracyjnego i gospodarczego państwa. Ale nie czynniki polityczne ani ekonomiczne przesądzały o liczbie oraz kształcie stanów i lokalnych jednostek administracyjnych. Przy ustalaniu ich obszarów i granic uwzględniano przede wszystkim dziedzictwo historyczne (granice dawnych księstw oraz prowincji brytyjskich), a także podziały etniczne, językowe i religijne.

Istniejący podział administracyjny Indii na stany jest – jak wspomniano – podstawą poniższej analizy regionalnego zróżnicowania gospodarki tego kraju. Nie uwzględniono jednak wszystkich stanów. Osiem bardzo małych stanów leżących w północno-wschodniej części kraju ujęto łącznie pod nazwą Trójkąta Assamskiego (Arunachal Pradesh, Assam, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Sikkim i Tripura)⁵. Pominięto także terytoria unijne, natomiast uwzględniono – z uwagi na rangę gospodarczą – Delhi NCT.

⁴ Ostatnia modyfikacja podziału administracyjnego Indii została przeprowadzona w 2000 r., kiedy to powstały 3 nowe stany: z Madhya Pradesh wydzielono stan Chhattisgarh, z części terytorium Uttar Pradesh powstał stan Uttarakhand, a z części stanu Bihar wyodrębniono Jharkhand.

⁵ Nazwa „Trójkąt Assamski” jest często używana w ekonomicznej i geograficznej literaturze indyjskiej na oznaczenie tych właśnie ośmiu małych stanów.

W tabeli 3 przedstawiono wskaźniki dynamiki wzrostu produktu społecznego netto poszczególnych stanów Indii (Net State Domestic Product) w wybranych latach gospodarczych okresu 1993–1994 – 2011–2012⁶.

Tabela 3. Dynamika produktu społecznego netto stanów Indii w latach 1994–2012 (rok 1993–1994 = 100,0, ceny stałe)

Stany	Lata				
	1994–1995	2000–2001	2004–2005	2009–2010	2011–2012
Andhra Pradesh	105,6	152,1	190,2	292,8	343,0
Bihar	108,3	156,6	175,7	288,0	376,3
Chhattisgarh ^a	–	103,0	148,0	216,4	270,2
Delhi NCT	112,5	177,1	233,2	401,8	496,4
Goa	103,9	158,1	206,1	307,1	379,0
Gujarat	120,0	142,9	211,2	344,6	379,4
Haryana	107,3	150,4	204,6	323,3	383,8
Himachal Pradesh	111,3	165,3	213,3	292,4	346,1
Jharkhand ^a	–	112,5	174,1	209,0	238,2
Jammu&Kashmir	104,5	135,9	162,4	211,4	238,2
Karnataka	105,1	162,5	199,8	303,9	333,6
Kerala	108,6	141,4	181,1	271,3	320,2
Madhya Pradesh	100,9	130,1	152,3	226,7	244,4
Maharashtra	102,0	136,0	177,0	304,9	337,5
Orissa	104,2	124,4	170,0	249,5	283,8
Punjab	102,5	134,9	154,4	218,4	247,7
Rajasthan	118,5	155,4	193,7	275,6	306,5
Tamil Nadu	112,4	153,8	179,6	289,8	354,8
Uttar Pradesh	105,4	126,5	144,8	200,8	230,1
Uttarakhand ^b	–	112,4	149,7	277,1	322,6
West Bengal	107,0	157,2	195,8	276,1	317,0
Trójkąt Assamski ^a	–	126,7	160,5	217,0	252,2

^a Za datę początkową do obliczeń przyjęto rok 1995–1996. ^b Za datę początkową do obliczeń przyjęto rok 1999–2000. W sytuacji różnych danych dla tych samych lat przyjmowano dla obliczeń informacje z najnowszych wydań podanych niżej źródeł.

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie: *Indian Public Finance Statistics 2001–2002*, s. 89 i 91; *Indian Public Finance Statistics 2004–2005*, s. 105–108; *Indian Public Finance Statistics 2007–2008*, s. 110–112 oraz *Indian Public Finance Statistics 2011–2012*, s. 118–121.

⁶ Precyzyjne przełożenie na język polski terminów Net State Domestic Product (NSDP) oraz Net Domestic Product (NDP) jest problematyczne. Net State Domestic Product tłumaczymy jako produkt stanowy netto lub produkt społeczny stanu netto. Net Domestic Product tłumaczymy natomiast jako produkt krajowy netto (PKN) i jest on sumą produktu społecznego netto całego kraju, czyli stanów, Delhi NCT oraz terytoriów unijnych.

Tabela 3 wskazuje, że wzrost produktu społecznego netto w poszczególnych stanach Indii cechuje się w badanym okresie znacznym zróżnicowaniem. Różnice wskaźników dynamiki pomiędzy niektórymi stanami są pokaźne, co skłania do sformułowania wstępnej tezy o narastającej dywergencji regionalnej w indyjskiej gospodarce.

Opis i ocenę dynamiki produktu społecznego Indii w przekroju stanowym znacząco ułatwi zestawienie jej najwyższych i najniższych wskaźników zamieszczonych w tabeli 4, będące pochodną obliczeń przedstawionych w tabeli 3. Tabela 4 umożliwi zorientowanie się w zmianach tempa wzrostu gospodarczego indyjskich stanów nie tylko w całym badanym okresie, ale także w dwóch krótszych okresach: pierwszym charakteryzującym lata 90. i zamykającym się datą 2000–2001 oraz drugim, obejmującym pierwsze dziesięciolecie XXI wieku.

Tabela 4. Najszybciej i najwolniej rozwijające się stany Indii według dynamiki wzrostu produktu społecznego netto (w nawiasie wskaźniki wzrostu zaokrąglone do pełnych liczb, w proc.)

Lp. \ Lata	1993–1994 – 2011–2012	1993–1994 – 2000–2001	2000–2001 – 2011–2012
Stany najszybciej rozwijające się			
1	Delhi NCT (496)	Delhi NCT(177)	Uttarakhand (287)
2	Haryana (384)	Himachal Pradesh (165)	Delhi NCT(281)
3	Gujarat (379)	Karnataka (163)	Gujarat (266)
4	Goa (379)	Haryana (162)	Chhattisgarh (263)
5	Bihar (376)	Goa (158)	Haryana (255)
Stany najwolniej rozwijające się			
1	Punjab (248)	Uttar Pradesh (127)	Trójkąt Assamski (199)
2	Madhya Pradesh (244)	Trójkąt Assamski (127)	Madhya Pradesh (188)
3	Jharkhand (238)*	Orissa (124)	Punjab (184)
4	Jammu&Kashmir (238)	Jharkhand (113)*	Uttar Pradesh (182)
5	Uttar Pradesh (230)	Chhattisgarh (103)*	Jammu&Kashmir (175)

* Dane dla lat 1994–1995 – 2011–2012.

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie tabeli 3.

Analizując tabelę 4 nietrudno dostrzec, że tylko dwa sąsiadujące ze sobą stany (Delhi NCT i Haryana) znajdują się w obu wyróżnionych podokresach w grupie pięciu o najwyższej dynamice wzrostowej. Na obszarze tych dwóch jednostek zlokalizowany jest nowoczesny przemysł oraz usługi. Ponadto Haryana (wraz

z sąsiednim Punjabem) – dzięki wysoko rozwiniętemu rolnictwu i przemysłowi spożywczemu – stanowi bazę żywniową dla stolicy oraz pobliskich stanów. Inne dynamicznie rozwijające się w drugiej połowie lat 90. stany to: Karnataka, Himachal Pradesh, Goa, Bihar i Rajsthan; we wszystkich główną siłą napędową był przemysł i usługi (gł. teleinformatyczne, finansowe i turystyczne) oraz – jak na warunki indyjskie – dobrze rozwinięte rolnictwo i przetwórstwo spożywcze.

Z kolei do stanów o najniższej dynamice wzrostu globalnego produktu społecznego w obu wyróżnionych podokresach zalicza się jeden z najbardziej rozwiniętych stanów – Punjab oraz większość stanów leżących w północno-wschodniej części Indii, czyli stanów biednych, zaliczanych do Trójkąta Assamskiego oraz Uttar Pradesh, a także leżący na północno-zachodnich kresach Indii – Jammu&Kashmir. Cechą wspólną tej grupy stanów jest – mimo różnego poziomu rozwoju – duży udział rolnictwa w tworzeniu stanowych produktów społecznych. Niska dynamika produkcji rolnej oraz szybki spadek jej udziału w produkcie społecznym Indii (por. tab. 2) jest – jak wspomniano – w znacznej mierze rezultatem zaniedbań państwa w tej dziedzinie oraz częstych nieurodzajów w wyniku niekorzystnych warunków pogodowych (por. przypis 3).

Analiza porównawcza wzrostu gospodarczego stanów za pomocą wskaźników dynamiki produktu społecznego netto nie daje jeszcze pełnego obrazu zmian przestrzennych indyjskiej gospodarki. Postawienie tezy o wzroście dywergencji rozwoju regionalnego Indii tylko na podstawie stwierdzenia wysokich różnic tempa wzrostu produktu społecznego w poszczególnych stanach byłoby przedwczesne. Różne tempo wzrostu nie zawsze oznacza narastanie regionalnej dywergencji, czasem może ją zmniejszać, to znaczy wyrównywać różnice powstałe w okresach wcześniejszych. Takie zjawisko pojawi się np. w sytuacji, gdy stany opóźnione gospodarczo wykażą wyższą dynamikę wzrostową niż stany bardziej rozwinięte, czyli je doganiają.

Aby pogłębić analizę rozwoju regionalnego, badaniu poddane zostaną zmiany struktury przestrzennej wytwarzania produktu społecznego netto Indii (tj. według stanów).

2.2. STRUKTURA WYTWARZANIA PRODUKTU SPOŁECZNEGO WEDŁUG STANÓW

Przeprowadzona w punkcie 2.1 analiza dynamiki produktu społecznego netto wskazuje, że zwiększał się on nierównomiernie w poszczególnych stanach. Zróżnicowana dynamika wzrostu gospodarczego w dłuższym okresie powinna doprowadzić do zmian struktury przestrzennej wytwarzania produktu krajowego netto (PKN) Indii. Podstawą analizy tego zjawiska są wskaźniki zamieszczone w tabeli 5.

Dane z tabeli 5 wskazują, że zróżnicowana dynamika wzrostu produktu społecznego netto poszczególnych stanów w latach 1995–2011 zmieniła przestrzenny rozkład wytwarzania produktu krajowego netto Indii. Udział niektórych stanów w produkcie krajowym netto Indii wykazywał wyraźną tendencję wzrostową. Do grupy tej należą zarówno stany gospodarczo zacofane (Bihar, Chhattisgarh,

Tabela 5. Struktura wytwarzania produktu krajowego netto Indii według stanów (suma produktu społecznego netto stanów oraz Delhi NCT = 100,0 proc*., ceny bieżące)

Stany	1995–1996	1999–2000	2004–2005	2010–2011
Andhra Pradesh	8,12	7,95	8,12	8,74
Bihar	2,47	2,69	2,84	3,31
Chhattisgarh	1,63	1,50	1,67	1,69
Delhi NCT	2,88	3,41	3,82	4,12
Goa	0,31	0,41	0,44	0,48
Gujarat	6,98	6,49	6,95	7,25
Haryana	2,96	3,02	3,48	3,93
Himachal Pradesh	0,67	0,77	0,85	0,73
Jharkhand	1,83	1,82	2,14	1,53
Jammu&Kashmir	0,79	0,86	0,94	0,72
Karnataka	5,66	5,96	6,01	5,93
Kerala	4,00	4,01	4,23	4,05
Madhya Pradesh	4,76	4,86	4,03	3,80
Maharashtra	15,92	15,24	14,86	15,38
Orissa	2,70	2,41	2,74	2,77
Punjab	3,87	3,82	3,47	3,33
Rajasthan	4,72	4,89	4,54	4,70
Tamil Nadu	7,89	7,93	7,81	8,08
Uttar Pradesh	10,50	10,14	9,32	8,64
Uttarakhand	0,75	0,66	0,90	1,08
West Bengal	7,60	8,23	7,67	7,12
Trójkąt Assamski	2,99	2,93	3,17	2,62

*Taki zapis oznacza, że w NDP Indii nie uwzględniono produktu społecznego netto wytwarzanego na obszarach sześciu terytoriów unijnych (stanowi on ok. 0,5% NDP Indii).

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie źródeł podanych w tabeli 3.

Orissa), średnio rozwinięte (Tamil Nadu, Karnataka, Kerala, Uttarakhand), jak i wysoko rozwinięte (Delhi NCT, Goa, Haryana). Trwale zmniejszał się natomiast udział takich stanów, jak Punjab, Uttar Pradesh oraz Madhya Pradesh, z których

ten pierwszy uznaje się w warunkach indyjskich za dobrze rozwinięty (gł. usługi i rolnictwo), dwa pozostałe zaś są zaliczane do najgorzej rozwiniętych. O spadku udziału obu stanów w PKN Indii przesądziła – jak wspomniano – niska dynamika rozwoju rolnictwa, którego udział w produkcji społecznym netto tych stanów należy do najwyższych w Indiach i wynosi ok. 30%. Udział pozostałych stanów zmieniał się nieregularnie, to znaczy w niektórych okresach wzrastał, a w innych obniżał się, ale były to zmiany nieznaczne. Niejednokrotnie ich przyczyną były czynniki doraźne – natury losowej, jak wspomniane regionalne wahania pogodowe czy też trzęsienia ziemi, albo nawet – pośrednio – zaburzenia polityczne na tle rasowym i/lub religijnym.

Gdy jednak porównamy strukturę wytwarzania produktu krajowego netto Indii tylko w dwóch krańcowych latach badanego okresu, czyli rok 2010–2011 z rokiem 1995–1996, to okaże się, że zmalał nieco udział dwóch największych stanów, tj. Maharashtry oraz Uttar Pradesh. W pozostałych dużych stanach nieznaczny wzrost udziału obserwuje się w Andhra Pradesh i Tamil Nadu, obniżkę zaś w Bengalu Zachodnim. Różnice w wielkości wskaźników udziału w obu krańcowych latach są jednak niewielkie i tylko dwa razy przekraczają 1 punkt procentowy (Uttar Pradesh – spadek o ok. 1,9 pkt. proc. oraz Delhi NCT – wzrost o ok. 1,2 pkt. proc.).

Z analizy danych w tabeli 5 wynika, że nastąpiło nieznaczne spłaszczenie przestrzennego (według stanów) rozkładu wytwarzania produktu krajowego netto Indii w badanym okresie. W roku 1995–1996 różnica (rozstęp) pomiędzy najwyższym a najniższym wskaźnikiem udziału (Maharashtrą a Goa) wynosiła 15,61 pkt. proc., a w roku 2010–2011 zmniejszyła się do 14,90.

W celu uzyskania bardziej przejrzystego, a zarazem syntetycznego obrazu zmian przestrzennego zróżnicowania indyjskiej gospodarki zostanie przeprowadzona analiza uwzględniająca podział terytorium Indii na 5 makroregionów wyodrębnionych według kryteriów geograficzno-administracyjnych. Są to następujące makroregiony:

- 1) Północno-zachodni (stany: Jammu&Kashmir, Punjab, Rajasthan, Himachal Pradesh, Haryana, Gujarat, Delhi NCT);
- 2) Północno-środkowy (stany: Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, Bihar, Uttarakhand, Jharkhand);
- 3) Północno-wschodni (stany: West Bengal, Trójkąt Assamski – Arunachal Pradesh, Assam, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Sikkim, Tripura);
- 4) Południowo-zachodni (stany: Goa, Maharashtra, Karnataka, Kerala);
- 5) Południowo-wschodni (stany: Tamil Nadu, Andhra Pradesh, Orissa, Chhattisgarh).

W tabeli 6 przedstawiono kształtowanie się udziału wyróżnionych makroregionów w wytwarzaniu produktu krajowego netto Indii w okresie 1995–1996 – 2010–2011.

Tabela 6. Struktura wytwarzania produktu krajowego netto Indii według makroregionów (suma produktu społecznego netto stanów oraz Delhi NCT = 100,0 proc., ceny bieżące)

Makroregiony \ Lata	1995–1996	1997–1998	2000–2001	2003–2004	2007–2008	2010–2011
1. Północno-zachodni	22,87	23,40	23,32	24,41	24,21	24,78
2. Północno-środkowy	20,31	20,73	19,57	19,53	18,16	18,36
3. Północno-wschodni	10,59	10,75	11,70	11,62	9,80	9,74
4. Południowo-zachodni	25,89	25,28	24,94	24,40	26,61	25,84
5. Południowo-wschodni	20,34	19,84	20,47	20,04	21,22	21,28

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie źródeł podanych w tabeli 3.

Z tabeli 6 wynika, że potencjał gospodarczy Indii wyrażony wielkością wytwarzanego produktu społecznego netto jest – wyłączając peryferyjny makroregion Północno-wschodni – dość równomiernie rozmieszczony na terytorium kraju. Pozostałe cztery makroregiony wytwarzają po 20–25% krajowego produktu społecznego i wielkości te tylko nieznacznie zmieniały się w badanym okresie. W końcowych latach badanego okresu udział największego makroregionu Południowo-zachodniego w tworzeniu produktu społecznego Indii nie uległ zmianie, drugiego z kolei zaś, tj. makroregionu Północno-zachodniego zwiększył się o niespełna 2 pkt. proc. Nieznaczny wzrost udziału (o niespełna 1 pkt proc.) obserwuje się w przypadku makroregionu Południowo-wschodniego. Te wysokie udziały wymienionych trzech makroregionów są głównie wynikiem rozwoju na ich obszarach nowoczesnego przemysłu i usług – szczególnie informatycznych, telekomunikacyjnych i finansowych opartych w dużej mierze na bezpośrednich inwestycjach zagranicznych skupionych w okolicach Delhi, Mumbaju (Bombaju), Bengalure oraz Chennai (Madrasu) (Mukim, Nunnenkamp, 2012; Bhattacharya, Sakthivel, 2004). Dużą rolę aktywizującą gospodarkę w tych regionach odegrały także liczne specjalne strefy ekonomiczne, przyciągające inwestorów i ułatwiające działalność gospodarczą zarówno dla podmiotów krajowych, jak i zagranicznych (Chari, Pandit, 2010).

W analizowanym okresie obniżył się natomiast udział w tworzeniu produktu społecznego pozostałych dwóch makroregionów, tj. Północno-wschodniego i Północno-środkowego (z 31 do 27%). Oznacza to pogłębianie się – aczkolwiek niewielkie – zróżnicowania potencjału gospodarczego pomiędzy północno-wschodnią a pozostałą częścią Indii.

3. REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE POZIOMU ROZWOJU GOSPODARCZEGO

Dotychczasowa analiza dynamiki wzrostu gospodarczego stanów oraz wynikające z tego zmiany udziału stanów w PKN Indii umożliwiają poznanie miejsca i zna-

czenia danego stanu w indyjskiej gospodarce. Nie daje to jednak jeszcze podstaw do oceny poziomu rozwoju gospodarczego stanów ani relacji między nimi pod tym względem. Wynika to z faktu, że poziom rozwoju gospodarczego mierzony wielkością produktu społecznego netto *per capita* jest funkcją nie tylko rozmiarów i tempa wzrostu globalnego produktu społecznego w danym stanie, lecz także dynamiki zmian demograficznych (przyrostu naturalnego i migracji międzyregionalnych). Warunkiem wzrostu poziomu rozwoju gospodarczego poszczególnych stanów jest zawsze uzyskanie wyższej dynamiki wzrostu produktu społecznego niż dynamika demograficzna. W przeciwnym wypadku mamy do czynienia z regresem ekonomicznym, czyli obniżaniem się poziomu rozwoju gospodarczego. Dlatego też wysokie przyrosty globalnego produktu społecznego netto w niektórych stanach Indii nie znalazły adekwatnego odzwierciedlenia we wskaźnikach dynamiki poziomu rozwoju gospodarczego.

Podstawą analizy poziomu rozwoju gospodarczego indyjskich stanów są – jak podano wcześniej – wielkości ich produktu społecznego netto przeliczone na 1 mieszkańca. Dysponując takimi wskaźnikami, można ustalić hierarchię stanów pod względem poziomu rozwoju gospodarczego oraz pomierzyć dystanse między nimi.

Dynamikę wskaźników produktu społecznego netto w ujęciu *per capita* dla indyjskich stanów zestawiono w tabeli 7.

Analiza tabeli 7 wskazuje, że w badanym okresie najwyższymi wskaźnikami wzrostu poziomu rozwoju gospodarczego legitymują się zachodnie i południowo-zachodnie stany (Delhi NCT, Tamil Nadu, Gujarat, Kerala, Karnataka, Haryana, Himachal Pradesh, Andhra Pradesh i Maharashtra), a więc stany – jak na warunki indyjskie – średnio i wysoko rozwinięte. Spośród stanów biednych, leżących w północnych i północno-wschodnich Indiach dość szybko rozwijającymi swoją gospodarkę są: Bihar, Uttarakhand oraz Bengal Zachodni. Natomiast najniższą dynamikę wzrostu poziomu rozwoju ekonomicznego wykazują stany do tej pory zacofane, jak: Uttar Pradesh, Madhya Pradesh, Jharkhand i Jammu&Kashmir. Taki rozkład geograficzny wskaźników dynamiki świadczy – poza wyjątkami – o pogłębianiu się dywergencji przestrzennej poziomu rozwoju gospodarczego w Indiach. Dokładniej skalę tego zjawiska uzmysłowią wskaźniki struktury przestrzennej produktu krajowego netto *per capita*, zestawione w tabeli 8.

Analizując dane tabeli 8 nietrudno dostrzec, że między poszczególnymi stanami Indii istnieją znaczące i zmieniające się różnice pod względem poziomu rozwoju gospodarczego. Przyjmując za podstawę odniesienia wielkość produktu społecznego *per capita* w Delhi NCT, czyli w regionie wysoce zurbanizowanym (stołecznym) i o wysokim poziomie rozwoju przemysłu i usług, stwierdzamy, że w niektórych stanach wielkość ta jest 3–7 razy mniejsza (Bihar, Jharkhand, Chhattisgarh, Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, Orissa, Rajasthan), co wskazuje na ogromne dysproporcje przestrzenne w poziomie rozwoju gospodarczego, a w ślad za tym także w warunkach życia ludności. Potwierdza to wcześniejsze wnioski wypływające z analizy tabeli 7.

Tabela 7. Dynamika produktu społecznego netto per capita stanów Indii w latach 1994–2012 (rok 1993–94 = 100,0, ceny stałe)

Stany \ Lata	1994–1995	2000–2001	2004–2005	2009–2010	2011–2012
Andhra Pradesh	103,9	136,1	162,5	238,1	274,3
Bihar	106,8	133,1	138,1	209,5	266,3
Chhattisgarh ^a	–	97,0	129,3	171,9	206,3
Delhi NCT	107,9	141,7	164,6	257,7	306,5
Goa	100,4	135,4	157,7	198,6	230,6
Gujarat	117,8	123,7	170,5	258,1	280,6
Haryana	194,7	126,6	158,9	229,4	263,6
Himachal Pradesh	107,7	142,6	170,3	227,3	261,6
Jharkhand ^a	–	86,9	148,0	164,8	182,7
Jammu&Kashmir	101,2	114,0	121,9	147,8	162,3
Karnataka	103,3	145,8	170,3	244,7	263,1
Kerala	107,2	130,7	160,5	231,2	269,9
Madhya Pradesh	98,5	111,7	120,9	165,0	175,1
Maharashtra	100,1	118,8	144,9	231,6	252,9
Orissa	102,4	112,2	146,4	201,5	223,2
Punjab	100,6	118,2	126,6	163,5	178,6
Rajasthan	115,6	129,2	148,4	186,6	211,3
Tamil Nadu	111,1	142,7	160,9	249,7	301,9
Uttar Pradesh	102,9	117,8	124,1	156,8	173,3
Uttarakhand ^b	–	110,4	137,5	235,2	251,4
West Bengal	105,0	141,0	167,2	224,2	252,6

^a Za datę początkową do obliczeń przyjęto rok 1995–1996. ^b Za datę początkową do obliczeń przyjęto rok 1999–2000.

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie źródeł podanych w tabeli 3.

Na podstawie wskaźników w tabeli 8 można prowadzić analizę porównawczą stopnia zróżnicowania poziomu rozwoju gospodarczego oraz jego zmian między poszczególnymi, dowolnie wybranymi stanami. Można także podjąć próbę oceny poziomu i dynamiki zróżnicowania w całej zbiorowości badanych stanów i na tej

Tabela 8. Przestrzenne zróżnicowanie produktu społecznego netto Indii na 1 mieszkańca w latach 1995–2011 (wielkość produktu społecznego netto *per capita* Delhi NCT = 100,0 proc., ceny bieżące)

Stany	1995–1996	1999–2000	2002–2003	2004–2005	2007–2008	2010–2011
Delhi NCT	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Andhra Pradesh	44,4	40,0	43,0	39,6	41,7	41,8
Assam	31,1	31,8	31,7	26,3	22,4	20,3
Bihar	13,5	14,9	15,2	12,4	12,2	13,7
Chhattisgarh	33,2	28,4	28,9	29,1	30,9	27,3
Goa	98,5	109,3	107,4	120,5	114,1	111,9
Gujarat	60,6	48,8	49,9	50,1	52,5	49,9
Haryana	63,1	59,8	66,8	59,4	59,8	62,8
Himachal Pradesh	47,1	53,8	58,5	52,2	46,2	43,5
Jharkhand	30,6	29,6	26,1	29,0	26,0	19,8
Jammu&Kashmir	34,5	35,5	36,2	34,0	28,8	24,9
Karnataka	45,3	42,9	42,5	42,1	44,5	40,5
Kerala	50,9	49,9	51,0	49,9	48,0	47,4
Madhya Pradesh	34,6	32,0	27,0	24,2	22,0	21,4
Maharashtra	71,7	60,3	58,7	56,2	60,1	55,4
Orissa	31,0	27,3	25,9	27,6	29,1	26,8
Punjab	68,6	66,2	64,5	51,8	51,8	46,3
Rajasthan	37,6	35,2	28,9	29,1	28,2	28,2
Tamil Nadu	52,4	50,1	48,0	47,1	50,0	48,5
Uttar Pradesh	28,1	25,1	23,4	20,3	18,7	17,5
Uttarakhand	–	–	41,4	38,7	44,7	44,1
West Bengal	40,1	40,9	41,2	35,5	33,1	32,1

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie źródeł podanych w tabeli 3.

podstawie zweryfikować ostatecznie postawioną wcześniej hipotezę o dywergencji regionalnej indyjskiej gospodarki.

W celu realizacji tego ostatniego zadania wykorzystano statystyczne miary zróżnicowania przestrzennego produktu stanowego netto *per capita* w badanym

okresie, tj. rozstęp oraz współczynnik zmienności (Isard, 1965, s. 135). Podstawą wyliczeń obu miar zmienności są wskaźniki przestrzennego zróżnicowania produktu stanowego netto *per capita* w wybranych latach badanego okresu zawarte w tabeli 8⁷. Jakkolwiek produkt stanowy *per capita* wyrażony jest w wielkościach względnych (tj. w stosunku do wartości produktu społecznego netto *per capita* w Delhi NCT), to fakt ten nie zmienia merytorycznej istoty oraz sposobu interpretacji wyników obliczeń, które zestawiono w tabeli 9.

Tabela 9. Wskaźniki zmienności przestrzennej poziomu rozwoju gospodarczego stanów Indii (produktu społecznego netto stanów *per capita*)

Lata	Rozstęp (R_x)	Współczynnik zmienności (V_{dx}), w %
1995–1996	86,5	35,1
1999–2000 ^a	94,4	36,4
2002–2003	92,2	37,2
2004–2005	108,1	38,6
2007–2008	101,9	39,2
2010–2011	98,2	41,2

^a Dla lat 1995–1996 i 1999–2000 bez stanu Uttarkhand, który wchodził wówczas w skład stanu Uttar Pradesh.

Źródło: opracowanie i obliczenia własne na podstawie tabeli 7 oraz wzorów podanych w pracy: *Metody statystyczne. Teoria i badania* (2001, s. 48–50).

Pierwsza miara zmienności (rozproszenia) – rozstęp (R_x) jest różnicą między stanem o najwyższej a stanem o najniższej wielkości produktu stanowego netto *per capita*. Jak wynika z tabeli 7, są to konkretnie rozpiętości między poziomem rozwoju ekonomicznego stanu Goa a stanu Bihar. Wielkości produktu społecznego na 1 mieszkańca Goa przekraczały w badanym okresie 8–10-krotnie analogiczny wskaźnik dla stanu Bihar. Różnice są więc ogromne i – w dodatku – zwiększały się do połowy pierwszego dziesięciolecia bieżącego wieku. Dopiero w ostatnich latach dekady obserwuje się nieznaczne zmniejszenie różnicy.

Dokładniej skalę zmian poziomu rozwoju gospodarczego indyjskich stanów w całej ich populacji wyrażają zestawione w tabeli 9 wartości współczynnika

⁷ Rozstęp jest – w naszym przypadku – różnicą między najwyższą a najniższą wartością produktu społecznego netto *per capita* w badanych stanach w danym roku. W zapisie matematycznym ma on postać $R_x = x_{\max} - x_{\min}$. Natomiast współczynnik zmienności wyrażony jest wzorem $V_{dx} = d_x/M_x$ (gdzie d_x = odchylenie przeciętne wartości produktu stanowego netto *per capita* od jego średniej arytmetycznej dla wszystkich stanów w poszczególnych latach, M_x = średnia arytmetyczna wartości produktu stanowego netto *per capita* dla badanych stanów w danym roku). Wartości współczynnika zmienności podano w procentach. Wzory i procedurę wyliczeń przyjęto za: *Metody statystyczne. Teoria i zadania*, 2001, s. 48–50).

zmienności (V_{dx}). Są one dość wysokie (35–41%) i wykazują stałą, aczkolwiek powolny wzrost. Oznacza to – teraz można się jednoznacznie odnieść do postawionych hipotez – że przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju ekonomicznego stanów jest dość znaczne i w badanym okresie powiększało się, czyli pogłębiała się regionalna dywergencja indyjskiej gospodarki.

PODSUMOWANIE I UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzona analiza statystyczna oraz studia literatury wskazują, że zapoczątkowane w roku 1991–1992 reformy indyjskiej gospodarki („nowa polityka ekonomiczna”) zaowocowały znaczącym i długotrwałym przyspieszeniem wzrostu gospodarczego. Reformy te uaktywniły dużą część indyjskiego społeczeństwa, co zaowocowało wzrostem przedsiębiorczości i wydajności pracy. Z kolei otwarcie gospodarki na świat umożliwiło napływ na indyjski rynek zagranicznego kapitału, pobudziło innowacyjność i konkurencyjność podmiotów gospodarczych, wymianę międzynarodową itp. Po czterech dekadach autarkii Indie aktywnie włączyły się w światowy system gospodarczy i odgrywają w nim już jedną z najważniejszych ról.

Dodać trzeba, że indyjskie reformy gospodarcze znacząco stymulowała demokracyzacja i decentralizacja zarządzania państwem, to znaczy wzrost samodzielności stanów oraz – przede wszystkim – utworzenie samorządów lokalnych, które – zmieniając m.in. postawy i zachowania ludzi – zaczęły istotnie aktywizować społeczności lokalne we wszystkich wymiarach ich działalności. W ten sposób podnosiła się innowacyjność i konkurencyjność stanów oraz jednostek lokalnych, jak również wzrastała konkurencja między nimi, co – *summa summarum* – przyspieszało rozwój gospodarczy i postęp społeczny na wszystkich poziomach organizacji gospodarki i państwa indyjskiego.

Przestrzenny rozkład efektów gospodarczych reform lat 90. nie jest jednak równomierny; jedne regiony rozwijały się szybciej, inne wolniej. Ale nierównomiernego tempa wzrostu gospodarczego stanów nie można *a priori* oceniać negatywnie. Jak wykazała analiza, zwiększona dynamika rozwojowa niektórych stanów sprzyjała nie powiększaniu, ale zmniejszaniu przestrzennych, historycznie ukształtowanych różnic (np. w przypadku Bihar, Bengalu Zachodniego czy Uttarakhandu).

Reasumując analizę przestrzennych zmian w indyjskiej gospodarce po 1991 r., a więc w okresie realizacji „nowej polityki ekonomicznej” i reform terytorialnych, można stwierdzić:

- Wzrost gospodarczy stanów – wyrażony wskaźnikami dynamiki produktu społecznego – można uznać ogólnie za wysoki, aczkolwiek jego tempo było zróżnicowane w poszczególnych stanach i wyróżnionych podokresach, generalnie wyższe po 2000 r. niż w latach 90. poprzedniego stulecia.
- Zróżnicowane tempo wzrostu gospodarczego stanów nie doprowadziło jednak do istotniejszych zmian w strukturze przestrzennej indyjskiej gospodarki (mierzonych udziałami poszczególnych stanów w tworzeniu produktu krajowego

Indii). Nieznacznie zmniejszył się w badanym okresie udział stanów o najwyższym produkcie społecznym, czyli Maharashtry i Uttar Pradesh, systematycznie wzrastał natomiast udział małego stanu Goa, czterech średnich (Haryany, Delhi NTC, Karnataki i Kerali) oraz dużego, ale biednego stanu Bihar. Udziały pozostałych stanów zmieniały się nieistotnie i przyjmowały różne wielkości w poszczególnych latach, co uniemożliwia jednoznaczną ich interpretację.

- W wyniku różnej dynamiki wzrostu gospodarczego stanów oraz procesów demograficznych (przyrostu naturalnego i migracji międzystanowych) nastąpiły zmiany w przestrzennym rozkładzie ich poziomu rozwoju gospodarczego (mierzonego wielkością produktu społecznego netto *per capita*). Statystyczna analiza nierównomierności przestrzennej poziomu rozwoju gospodarczego wskazuje, że jest ona jednak dość znaczna i w dodatku wolno, ale systematycznie się powiększa. Oznacza to, że będący następstwem reform gospodarczych i państwowych na początku lat 90. przyspieszony rozwój gospodarczy Indii powoduje narastanie dywergencji przestrzennej w poziomie rozwoju gospodarczego tego kraju. Ogólnie można by – na podstawie przeprowadzonych analiz – mówić o zarysowaniu się podziału Indii pod względem regionalnej dynamiki gospodarczej na Indie dwóch prędkości: pierwszej – wyższej, tj. Indii zachodnich i południowych oraz drugiej – niższej, tj. Indii północnych i wschodnich.

W świetle przeprowadzonej analizy trudno jest jednak sformułować jednoznaczną ocenę rosnącego zróżnicowania przestrzennego indyjskiej gospodarki w okresie jej długotrwałego – bo niemal 20-letniego – i w dodatku wysokiego wzrostu oraz istotnych modyfikacji ustroju terytorialnego państwa. Dywergencja regionalna wydaje się zjawiskiem naturalnym w warunkach przyspieszonych reform gospodarczych i społeczno-politycznych, tym bardziej gdy ich sednem jest liberalizacja i deregulacja gospodarki oraz decentralizacja państwa. Ważne jest jednak, aby tempo i skala tej dywergencji nie przybrały zbyt dużych rozmiarów i nie doprowadziły do jakiejś patologicznej polaryzacji indyjskiej przestrzeni gospodarczej, destabilizującej rozwój kraju, a nawet zagrażającej spójności państwa.

BIBLIOGRAFIA

- Acharya S., Ahluwalia I.J., Krishna K.L., Patnaik I. (2006), *Economic growth in India, 1950-2000*, w: *Explaining Growth in South Asia*, K.S. Parikh (red.), Oxford University Press, New Delhi.
- Antahal P.C. (2009), *Growing regional disparities in economic development in India: implication for infrastructure investments*, „Madhya Pradesh Journal of Social Sciences”, Vol. 14, No. 1 (Retrieved from <http://www.questia.com>).
- Betz J. (2007), *Grundzüge der Wirtschaft seit 1947*, w: „*Informationen zur politischen Bildung. Indien*”, Nr. 269, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn.
- Bhattacharya B.B., Sakthivel S. (2004), *Regional growth and disparity in India: A comparison of the pre and post-reform decades*, „Economic and Political Weekly”, Vol. 39, No. 10, March 6.

- Bose A. (2001), *Population of India. 2001 Census Results and Methodology*, B.R. Publishing Corporation, Delhi.
- Bywalec G. (2003), *Nowa polityka ekonomiczna a wzrost gospodarczy Indii po roku 1991*, „Gospodarka Narodowa”, nr 7–8.
- Bywalec G. (2010), *Dynamika i determinanty rozwoju gospodarczego Indii*, „Ekonomista”, nr 3.
- Chandra B., Mukherjee A., Mukherjee M. (1999), *India after Independence*, Viking Penguin India, New Delhi.
- Chari V., Pandit N. (2010), *Localization rationale of special economic zone and its units in India*, „European Journal of Management”, Vol. 10(1).
- Economic Survey 2007–08*, w: <http://indiabudget.nic.in> (data dostępu: 23.10.2012).
- Economic Survey 2011–12*, w: <http://indiabudget.nic.in> (data dostępu: 23.10.2012).
- Hauff (von) M. (2009), *Indiens ökonomische Entwicklung*, „Der Bürger im Staat”, Heft 3/4 (59. Jahrgang).
- Indian Public Finance Statistics*, wydania z lat 2001–2002, 2004–2005, 2007–2008, 2011–2012, Government of India. Ministry of Finance – Department of Economic Affairs – Economic Division, Delhi.
- Isard W. (1965), *Metody analizy regionalnej. Wprowadzenie do nauki o regionach*, PWN, Warszawa.
- Jodhka S.S., Prakash A. (2011), *Die indische Mittelschicht. Aufstrebende politische und wirtschaftliche Kultur*, „KAS Ausladnsinformationen”, Nr 12.
- Joshi R.P., Narwani G.S. (2002), *Panchayat Raj in India. Emerging Trends Across the States*, Rawat Publications, Jaipur and New Delhi.
- Kapila U. (2005), *Indian Economy. Issues in Development & Planning and Sectoral Aspects*, 4th Edition, Academic Foundation, New Delhi.
- Liberska B. (2013), *Nowe centra wzrostu światowej gospodarki*, „Studia Ekonomiczne”, nr 2.
- Metody statystyczne. Teoria i badania* (2001), pod redakcją Cz. Domańskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Meredith R. (2009), *Chiny i Indie. Supermocarstwa XXI wieku*, Media Lazar-Nadir, Warszawa.
- Mohanty S.D. (2011), *Indian Economy: Progress and Prospects*, w: http://www.rbi.org.in/scripts/BS_SpeechesView.aspx?Id=603, (dostęp 15.08.2013).
- Mukim M., Nunnenkamp P. (2012), *The location of foreign investors: a district-level analysis in India*, „The World Economy”, Vol. 35, No. 7, July.
- Rothermund D. (2008), *India. The Rise of an Asian Giant*, Yale University Press, New Haven and London.
- States Census 2011* (2011), w: <http://www.census2011.co.in/states.php> (data dostępu: 15.10.2012).
- Tandon S. (2012), *Economic reform, voting, and local political intervention: Evidence from India*, „Journal of Development Economics”, Vol. 97, Issue 2, March.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie zmian w strukturze przestrzennej gospodarki Indii po wdrożeniu w latach 1991–1992 programu reform ustroju gospodarczego

i terytorialnego państwa. Reformy te polegały na liberalizacji i deregulacji gospodarki oraz na zwiększeniu samodzielności stanów i utworzeniu samorządów lokalnych. Efektem reform było znaczące przyspieszenie rozwoju indyjskiej gospodarki. Stała się ona jedną z najszybciej rozwijających się na świecie. Szybki rozwój gospodarczy nie był jednak równomierny w poszczególnych regionach Indii.

Podstawą badania zróżnicowania przestrzennego gospodarki Indii jest statystyczna analiza dynamiki produktu społecznego stanów (Net State Domestic Product) oraz zmian ich udziału w tworzeniu PKB Indii. Przeprowadzona analiza wskazuje, że w badanym okresie 1993–2012 tempo rozwoju gospodarczego w ujęciu przestrzennym było bardzo zróżnicowane. Na skutek tego zmieniało się regionalne zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego Indii. Wyższe tempo rozwoju gospodarczego cechowało na ogół stany zachodniej i południowej części kraju, a więc regiony bardziej uprzemysłowione i zurbanizowane oraz wyposażone w lepszą infrastrukturę techniczną i społeczną.

Słowa kluczowe: Indie, reformy gospodarcze, decentralizacja, wzrost gospodarczy, rozwój regionalny.

REGIONAL DEVELOPMENT OF THE INDIAN ECONOMY AFTER THE 1991–1992 REFORMS

ABSTRACT

The aim of the paper is to present changes in the spatial structure of Indian economy after implementation of the economic, political and territorial reforms in 1991 and 1992. These reforms consisted on liberalization and deregulation of the economy, the increase of the states' autonomy and the constitution of local governments. As a consequence, Indian economic growth accelerated and India has become one of the most dynamic economies in the world. However, economic development was not homogenous across Indian states.

The analysis of spatial heterogeneity of Indian economy was conducted using statistical data on Net State Domestic Product dynamics and its share in GDP of India. It shows that in period between 1993 and 2012 the economic growth rate was heterogeneous across states. Higher rates of economic development characterized Western and Southern states of the country, being more industrialized and urbanized, endowed with better technical and social infrastructure.

Keywords: India, economic reforms, decentralization, economic growth, regional development.

JEL Classification: D90, O53, R11